O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2026, [14]
ISSN 2181-7324(Print)

IJTIMOIY FANLAR
http://journals.nuu.uz
ISSN 3093-8996(Onlayn)

UDK: 377.1:37.026

Mavluda ODILOVA,
Tayanch doktorant, Termiz davlat pedagogika instituti, Termiz, O‘zbekiston
E-mail: odilovamavluda@784gmail.com, ORCID: 0009-0000-1695-1853

Dotsent, PhD M.Xurramova taqrizi asosida

PEDAGOGICAL AND DIDACTIC CONDITIONS FOR DEVELOPING CONSTRUCTIVE COMPETENCE IN THE DUAL EDUCATION SYSTEM

Annotation

This article substantiates, at the theoretical and analytical level, the pedagogical and didactic conditions for developing constructive competence of students in the dual education system. A structure of constructive competence consisting of design, practical-technological, reflective-evaluative, cooperative and motivational-value components is proposed. Five pedagogical and six didactic conditions that support the formation of this competence are identified, and a four-stage model for their implementation is developed. The results can be used by educational institutions and enterprises when designing dual education programmes.

Key words: Dual education, constructive competence, pedagogical conditions, didactic conditions, professional competence, reflection, workplace learning, mentoring.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ДИДАКТИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ КОНСТРУКТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ В СИСТЕМЕ ДУАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В статье теоретически обоснованы педагогические и дидактические условия развития конструктивной компетентности обучающихся в системе дуального образования. Предложена структура конструктивной компетентности, включающая проектировочный, практико-технологический, рефлексивно-оценочный, коммуникативно-кооперационный и мотивационно-ценностный компоненты. Выявлены пять педагогических и шесть дидактических условий, способствующих формированию данной компетентности, и разработана модель их поэтапной реализации. Результаты могут быть использованы образовательными организациями и предприятиями при проектировании программ дуального обучения.

Ключевые слова: Дуальное образование, конструктивная компетентность, педагогические условия, дидактические условия, профессиональная компетентность, рефлексия, обучение на рабочем месте, наставничество.

DUAL TA’LIM TIZIMIDA KONSTRUKTIV KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK VA DIDAKTIK SHART-SHAROITLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada dual ta’lim tizimida talabalarda konstruktiv kompetentlikni rivojlantirishning pedagogik va didaktik shart-sharoitlari nazariy-tahliliy jihatdan asoslab berildi. Konstruktiv kompetentlikning loyihalash, amaliy-texnologik, refleksiv-baholash, hamkorlik va motivatsion-qadriyatli komponentlardan iborat tuzilmasi taklif etildi. Dual ta’limda ushbu kompetentlikni shakllantirishga xizmat qiluvchi beshta pedagogik va oltita didaktik shart-sharoit aniqlandi hamda ularni to‘rt bosqichda amalga oshirish modeli ishlab chiqildi. Maqola natijalaridan ta’lim muassasalari va korxonalar dual ta’lim dasturlarini loyihalashda foydalanishi mumkin.

Kalit so‘zlar: Dual ta’lim, konstruktiv kompetentlik, pedagogik shart-sharoit, didaktik shart-sharoit, kasbiy kompetentlik, refleksiya, ish joyida o‘qitish, mentorlik.

Kirish. Bugungi mehnat bozori xodimdan tayyor bilimlarni takrorlashni emas, o‘zgaruvchan ishlab chiqarish sharoitida vaziyatni tahlil qilish, yechim loyihalash, uni amalga oshirish va natijani baholashni talab qilmoqda. Texnologiyalar yangilanishining tezlashuvi kasbiy bilimlarning amal qilish muddatini qisqartirmoqda, shu sababli kadrlar tayyorlashda e’tibor o‘zlashtirilgan axborot hajmidan faoliyat usullarini egallashga ko‘chmoqda. Bu jarayonda dual ta’lim, ya’ni nazariy tayyorgarlik ta’lim muassasasida, amaliy tayyorgarlik esa korxonada uyg‘un tarzda olib boriladigan model alohida o‘rin tutadi.

Prezident Sh.Mirziyoyevning “Yangi O‘zbekiston strategiyasi” asarida ta’lim sifatini oshirish va kadrlar tayyorlash tizimini mehnat bozori ehtiyojlariga yaqinlashtirish davlat siyosatining ustuvor vazifalaridan biri sifatida ko‘rsatilgan [1]. “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun va unga bog‘liq me’yoriy hujjatlar ta’lim muassasalarining ish beruvchilar bilan hamkorlikda faoliyat yuritishi uchun huquqiy zamin yaratadi [2]. Shunga qaramay, dual ta’lim tajribasi talabaning korxonada bo‘lishining o‘zi kompetentlik shakllanishini kafolatlamasligini ko‘rsatmoqda.

Tadqiqotning maqsadi dual ta’lim tizimida konstruktiv kompetentlikni rivojlantirishning pedagogik va didaktik shart-sharoitlarini nazariy asoslash va ularni amalga oshirish modelini taklif etishdan iborat. Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: kompetentlik va konstruktivizm bo‘yicha ilmiy yondashuvlarni tahlil qilish; konstruktiv kompetentlik tuzilmasini aniqlash; pedagogik va didaktik shart-sharoitlar majmuini asoslash; ularni bosqichma-bosqich joriy etish modelini ishlab chiqish.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Kompetentlik tushunchasi pedagogikada turlicha talqin qilinadi. F.Vaynert uni muammolarni hal etish uchun shaxsda mavjud yoki egallanishi mumkin bo‘lgan qobiliyatlar hamda ularni turli

vaziyatlarda mas’uliyat bilan qo‘llashga tayyorlik sifatida ta’riflaydi [3]. Bu yondashuvda kompetentlik bilimning o‘zi bilan emas, uni vaziyatga mos tarzda qo‘llay olish bilan o‘lchanadi.

Konstruktivistik yondashuvning nazariy asoslari J.Piaje, L.S.Vygotskiy, J.Bruner va J.Dyui ishlarida shakllangan. J.Piaje bilim tayyor holda uzatilmasdan, inson faol harakat jarayonida qurilishini ko‘rsatgan [4]. L.S.Vygotskiy yaqin rivojlanish zonasi va ijtimoiy hamkorlikning o‘rganishdagi rolini asoslagan [5]. J.Bruner ta’limda kashfiyot hamda mazmunni bosqichma-bosqich murakkablashtirib borish g‘oyasini ilgari surgan [6], J.Dyui esa “qilib o‘rganish” tamoyilini pedagogik amaliyotning markaziga qo‘ygan [7]. D.Jonassen konstruktivizmni o‘qitish dizayniga tatbiq etib, real va murakkab vazifalar hamda ko‘p manbali o‘quv muhitining ahamiyatini ta’kidlagan [8].

Tajribaviy ta’lim nazariyasida D.Kolb o‘rganishni to‘rt bosqichli sikl, ya’ni aniq tajriba, uni kuzatish, umumlashtirish va yangi vaziyatda sinab ko‘rish ketma-ketligi sifatida tasvirlagan [9]. D.Shyon esa “refleksiv amaliyotchi” modelida kasbiy mahorat faoliyat jarayonida o‘z harakatlari ustida o‘ylash orqali shakllanishini ko‘rsatgan [10]. Ish joyida o‘rganish masalasida J.Leyv va E.Venger o‘rganuvchining amaliyot jamoasiga bosqichma-bosqich qo‘shilib borishi g‘oyasini ilgari surgan [11]. S.Billett ish joyi taqdim etadigan imkoniyatlar va shaxsning ularda ishtiroki o‘zaro bog‘liq ekanini asoslagan [12]. P.Tyunyala ish joyidagi o‘rganishni ta’lim muassasasidagi nazariy bilimlar bilan integratsiyalash zarurligini ta’kidlagan [13].

Dual ta’lim bo‘yicha D.Eylerning Germaniya tajribasiga bag‘ishlangan tahlilida bu modelni boshqa mamlakatlarga ko‘chirishda faqat institutsional shakllarni emas, ta’lim jarayonining mazmuniy va metodik tomonlarini ham mahalliy sharoitga moslashtirish muhimligi ko‘rsatilgan [14]. J.Biggs taklif etgan konstruktiv moslashuv g‘oyasiga ko‘ra, o‘quv natijalari, o‘quv faoliyati va baholash o‘zaro muvofiq bo‘lishi kerak [15].

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, konstruktivizm, tajribaviy ta’lim va ish joyida o‘rganish nazariyalari yetarlicha ishlab chiqilgan. Biroq dual ta’lim sharoitida talabaning konstruktiv kompetentligini rivojlantirishga yo‘naltirilgan pedagogik va didaktik shart-sharoitlarning yaxlit tizimi hamda uni bosqichma-bosqich amalga oshirish modeli yetarli ishlab chiqilmagan. Maqola ana shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot induksion yo‘nalishda, nazariy-konseptual xarakterda olib borildi. Uning metodologik asosini tizimli, faoliyatli va kompetentlikka asoslangan yondashuvlar tashkil etdi. Tadqiqot dizayni uch bosqichdan iborat bo‘ldi: birinchi bosqichda konstruktivizm, tajribaviy ta’lim va ish joyida o‘rganish bo‘yicha ilmiy manbalar tahlil qilindi; ikkinchi bosqichda olingan nazariy qoidalar dual ta’lim sharoitiga moslab, konstruktiv kompetentlik tuzilmasi aniqlandi; uchinchi bosqichda shart-sharoitlar majmui modellashtirildi.

Qo‘llanilgan usullar: ilmiy adabiyotlarni nazariy tahlil qilish va sintez, qiyoslash, tizimli modellashtirish, tushunchalarni mantiqiy-struktur tahlil qilish. Tadqiqot ob’ekti sifatida dual ta’limning o‘quv jarayoni, predmeti sifatida esa unda konstruktiv kompetentlik shakllanishining pedagogik va didaktik shart-sharoitlari olindi. Tadqiqot natijalarining ishonchliligi (reliability) tanlangan manbalarning ilmiy obro‘si hamda xulosalarning nazariy qoidalar bilan mantiqiy muvofiqligi orqali, aniqligi (validity) esa tushunchalarning yagona mezon asosida talqin etilishi bilan ta’minlandi. Taklif etilgan model eksperimental tekshiruvdan o‘tkazilmagan va bu keyingi tadqiqotlarning vazifasi hisoblanadi.

Tahlil va natijalar. Tahlil natijasida konstruktiv kompetentlik besh komponentdan iborat tuzilma sifatida aniqlandi. Birinchisi, loyihalash komponenti bo‘lib, vazifani tahlil qilish, maqsad qo‘yish va ish rejasini tuzish qobiliyatini o‘z ichiga oladi. Ikkinchisi, amaliy-texnologik komponent bo‘lib, rejani resurslarni to‘g‘ri tanlagan holda amalga oshirishni bildiradi. Uchinchisi, refleksiv-baholash komponenti bo‘lib, natijani mezonlar asosida baholash va xatolarni tahlil qilishni anglatadi. To‘rtinchisi, hamkorlik komponenti bo‘lib, jamoada fikrni asoslash va kelishilgan qaror qabul qilishni ifodalaydi. Beshinchisi, motivatsion-qadriyatli komponent bo‘lib, mas’uliyat, tashabbus va kasbiy o‘sishga ichki ehtiyojni qamrab oladi.

Pedagogik shart-sharoitlar.

Birinchi shart-sharoit ta’lim muassasasi va korxona o‘rtasida kelishilgan integratsiyalashgan o‘quv rejasini ishlab chiqishdir. Bunda nazariy mavzular va korxonadagi real ish vazifalari o‘zaro bog‘langan “vazifalar xaritasi” tuziladi. Natijada talaba auditoriyada o‘zlashtirgan bilimini korxonada qo‘llash imkoniga ega bo‘ladi, korxonada duch kelgan muammosini esa nazariy mashg‘ulotda tahlil qiladi. Bu yondashuv P.Tyunyala ta’kidlagan nazariy va amaliy bilimlarni integratsiyalash g‘oyasiga mos keladi [13].

Ikkinchi shart-sharoit mentorlik institutini rivojlantirishdir. Korxona murabbiyi va ta’lim muassasasi ustozi faqat ish usulini ko‘rsatuvchi emas, talabaning mustaqil fikrlashini yo‘naltiruvchi shaxs rolida bo‘lishi kerak. Mentor dastlab ko‘proq yordam beradi, talaba tajriba orttirgani sari yordam hajmini kamaytirib boradi. Buning uchun murabbiylarning pedagogik tayyorgarligini oshirish, ularga yo‘naltiruvchi savollar berish, fikr-mulohazani to‘g‘ri bildirish kabi ko‘nikmalarni o‘rgatish zarur bo‘ladi.

Uchinchi shart-sharoit talabaning subyektlik pozitsiyasini ta’minlashdir. Talaba ta’lim jarayonining ob’ekti emas, faol ishtirokchisi bo‘lishi uchun unga vazifa yoki loyiha mavzusini tanlashda, ish usulini belgilashda va natijani taqdim etishda mas’uliyat topshiriladi. To‘rtinchi shart-sharoit refleksiv muhitni yaratishdir. Talaba har bir amaliy bosqichdan so‘ng nima qilgani, qanday qaror qabul qilgani va nimani boshqacha qilishi mumkinligi haqida yozma yoki og‘zaki fikr bildiradi. Bunday amaliyot D.Shyon tavsiflagan refleksiv amaliyotchi shakllanishiga xizmat qiladi [10]. Beshinchi shart-sharoit xatoga konstruktiv munosabatdir: xato jazolanmaydi, balki tahlil qilinib, o‘rganish manbaiga aylantiriladi. Bu talabaning tashabbus ko‘rsatishga bo‘lgan tayyorligini oshiradi.

Didaktik shart-sharoitlar.

Birinchi didaktik shart-sharoit konstruktiv moslashuv tamoyilini qo‘llashdir. Dasturda kutilayotgan o‘quv natijalari aniq belgilanadi, ularga erishtiruvchi faoliyat turlari tanlanadi va baholash aynan shu natijalarga mosligi nazorat qilinadi [15]. Masalan, “ish rejasini mustaqil tuza oladi” degan natija belgilangan bo‘lsa, baholash testdan emas, talabaning real vazifa bo‘yicha tuzgan rejasini tahlil qilishdan iborat bo‘lishi kerak.

Ikkinchi shart-sharoit muammoli-loyihaviy vazifalardan foydalanishdir. Vazifalar korxonaning real ehtiyojlaridan olinadi, bitta to‘g‘ri javobga ega bo‘lmaydi va talabadan muqobillarni solishtirishni talab qiladi. Bu D.Jonassen ta’kidlagan real va murakkab o‘quv vazifalarining ahamiyatiga mos keladi [8]. Uchinchi shart-sharoit vazifalarning bosqichma-bosqich murakkablashuvidir. Dastlab tayyor namunani tahlil qilish, so‘ngra uni qisman o‘zgartirish, keyin esa vazifani to‘liq mustaqil bajarish tavsiya etiladi. Bunday ketma-ketlik L.S.Vygotskiy yaqin rivojlanish zonasi [5] va J.Bruner g‘oyalari [6] bilan uyg‘un.

To‘rtinchi shart-sharoit o‘quv jarayonini tajribaviy ta’lim sikli asosida tashkil etishdir: talaba korxonada aniq

tajriba orttiradi, uni kuzatadi, ta’lim muassasasida umumlashtiradi va yangi vaziyatda qayta sinab ko‘radi [9]. Beshinchi shart-sharoit formativ baholash va raqamli portfoliodan foydalanishdir. Baholash mezonlari (rubrikalar) talabaga oldindan e’lon qilinadi; portfolioga rejalar, bajarilgan ishlar, mentor fikrlari va talabaning refleksiv yozuvlari kiritiladi. Bu talabaning o‘sish dinamikasini ko‘rsatadi. Oltinchi shart-sharoit bilimlar transferini ta’minlashdir: ta’lim muassasasidagi seminar va laboratoriya mashg‘ulotlarida korxonada uchragan holatlar muhokama qilinadi, bu esa bilimning bir vaziyatdan boshqasiga ko‘chirilishiga yordam beradi.

1-jadvalda konstruktiv kompetentlik komponentlari va ularni rivojlantiruvchi asosiy shart-sharoitlar o‘zaro bog‘langan holda keltirilgan.

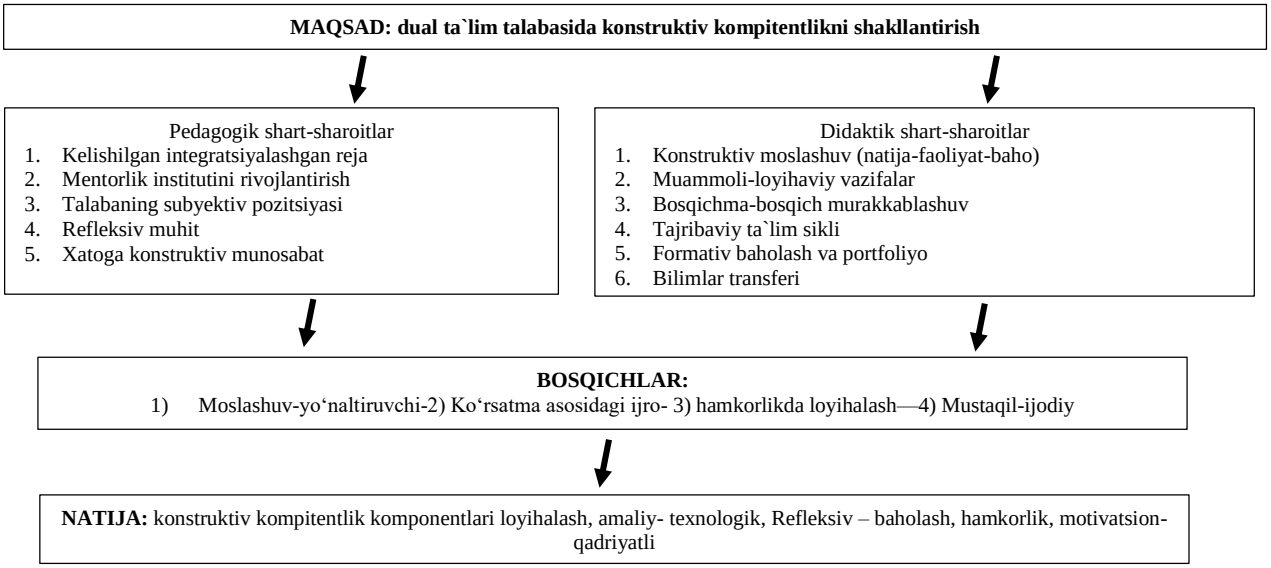
1-jadval. Konstruktiv kompetentlik komponentlari va ularni rivojlantirish shart-sharoitlari

Konstruktiv kompetentlik komponenti	Asosiy pedagogik va didaktik shart-sharoit	Kutilayotgan natija (ko‘rsatkich)
Loyihalash komponenti	Kelishilgan integratsiyalashgan reja; muammoli-loyihaviy vazifalar	Talaba vazifani tahlil qiladi, maqsad va ish rejasini mustaqil tuzadi
Amaliy-texnologik komponent	Bosqichma-bosqich murakkablashuv; mentor tomonidan “iskala” yordami	Rejani resurslarni to‘g‘ri tanlagan holda sifatli amalga oshiradi
Refleksiv-baholash komponenti	Refleksiv muhit; formativ baholash; raqamli portfolio	O‘z natijasini mezonlar asosida baholaydi, xatoni tahlil qiladi
Hamkorlik (kommunikativ) komponenti	Mentorlik institutini rivojlantirish; jamoaviy loyihalar	Jamoada fikrni asoslaydi, kelishilgan qaror qabul qiladi
Motivatsion-qadriyatli komponent	Subyektlik pozitsiyasi; xatoga konstruktiv munosabat	Mas’uliyat, tashabbus va kasbiy rivojlanishga ichki ehtiyoj namoyon bo‘ladi

Manba: muallif ishlanmasi.

Amalga oshirish bosqichlari.

Shart-sharoitlar bir vaqtda emas, bosqichma-bosqich joriy etilishi samaraliroq. Birinchi, moslashuv-yo‘naltiruvchi bosqichda talaba korxona jarayonlari bilan tanishadi, mentor bilan hamkorlik qoidalarini o‘rganadi va dastlabki refleksiv yozuvlarni yuritishni boshlaydi. Ikkinchi, ko‘rsatma asosidagi ijro bosqichida talaba aniq yo‘riqnoma va namuna asosida kichik vazifalarni bajaradi. Uchinchi, hamkorlikda loyihalash bosqichida talaba mentor va guruhdoshlari bilan birgalikda real vazifa bo‘yicha yechim ishlab chiqadi. To‘rtinchi, mustaqil-ijodiy bosqichda talaba yangi vazifani mustaqil tahlil qiladi, loyihalaydi, amalga oshiradi va natijani asoslab beradi. Bosqichlar o‘rtasidagi o‘tish talabaning portfolio materiallari hamda rubrikalar bo‘yicha olingan baholar asosida hal qilinadi. Taklif etilgan yondashuvning umumiy ko‘rinishi 1-rasmda keltirilgan.

1-rasm. Dual ta’limda konstruktiv kompetentlikni rivojlantirish modeli

Manba: muallif ishlanmasi.

Modelni amalda qo‘llashda ayrim cheklovlarni hisobga olish lozim. Birinchidan, korxonalarning barchasi ham murabbiylarga yetarli vaqt ajrata olmaydi, shu sababli mentorlik yuklamasi ish beruvchi bilan oldindan kelishilishi kerak. Ikkinchidan, kasb yo‘nalishlari turlicha bo‘lgani uchun vazifalar xaritasi va baholash rubrikalari har bir yo‘nalish uchun alohida ishlab chiqilishi lozim. Uchinchidan, refleksiv yozuvlar shakliy topshiriqqa aylanib qolmasligi uchun mentor va ustoz ularga muntazam va mazmunli fikr bildirishi zarur.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, dual ta’lim tizimida talabaning korxonada bo‘lishi konstruktiv kompetentlikni o‘z-o‘zidan rivojlantirmaydi; buning uchun amaliy tayyorgarlik maxsus pedagogik va didaktik jihatdan loyihalangan bo‘lishi kerak. Tadqiqotda konstruktiv kompetentlik loyihalash, amaliy-texnologik, refleksiv-baholash, hamkorlik va motivatsion-qadriyatli komponentlardan iborat tuzilma sifatida aniqlandi. Uni rivojlantirishning beshta pedagogik (integratsiyalashgan reja, mentorlik, subyektlik pozitsiyasi, refleksiv muhit, xatoga konstruktiv munosabat) va oltita didaktik (konstruktiv moslashuv, muammoli-loyihaviy vazifalar, bosqichma-bosqich murakkablashuv, tajribaviy ta’lim sikli, formativ baholash va portfolio, bilimlar transferi) shart-sharoiti asoslandi.

Amaliyot uchun quyidagi takliflar beriladi: dual ta’lim dasturlarini ishlab chiqishda ta’lim muassasasi va korxona birgalikda vazifalar xaritasini tuzishi; korxona murabbiylari uchun mentorlikning pedagogik asoslari bo‘yicha qisqa muddatli tayyorlov kurslarini tashkil etish; talabalar uchun

baholash rubrikalari va raqamli portfolio tizimini joriy etish; amaliyot bosqichlarini talabaning tayyorgarlik darajasiga qarab belgilash. Kelgusi tadqiqotlarda taklif etilgan modelni pedagogik eksperiment orqali sinab ko‘rish, konstruktiv kompetentlikning darajalarini aniqlovchi diagnostik mezonlarni ishlab chiqish va natijalarni turli kasb yo‘nalishlarida qiyoslash maqsadga muvofiq.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021. – 464 b.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. 2020 yil 23 sentyabr, O‘RQ-637-son. – https://lex.uz
3. Weinert F.E. Concept of competence: A conceptual clarification // Defining and Selecting Key Competencies / Ed. by D.S. Rychen, L.H. Salganik. – Seattle: Hogrefe & Huber, 2001. – P. 45–65.
4. Piaget J. The Origins of Intelligence in Children. – New York: International Universities Press, 1952. – 419 p.
5. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978. – 159 p.
6. Bruner J.S. Toward a Theory of Instruction. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1966. – 176 p.
7. Dewey J. Democracy and Education. – New York: Macmillan, 1916. – 434 p.
8. Jonassen D.H. Objectivism versus constructivism: Do we need a new philosophical paradigm? // Educational Technology Research and Development. – 1991. – Vol. 39, No. 3. – P. 5–14.
9. Kolb D.A. Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1984. – 256 p.
10. Schön D.A. The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action. – New York: Basic Books, 1983. – 374 p.
11. Lave J., Wenger E. Situated Learning: Legitimate Peripheral Participation. – Cambridge: Cambridge University Press, 1991. – 138 p.
12. Billett S. Learning through work: workplace affordances and individual engagement // Journal of Workplace Learning. – 2001. – Vol. 13, No. 5. – P. 209–214.
13. Tynjälä P. Perspectives into learning at the workplace // Educational Research Review. – 2008. – Vol. 3, No. 2. – P. 130–154.
14. Euler D. Germany’s dual vocational training system: a model for other countries? – Gütersloh: Bertelsmann Stiftung, 2013. – 60 p.
15. Biggs J. Enhancing teaching through constructive alignment // Higher Education. – 1996. – Vol. 32, No. 3. – P. 347–364.